

Šlosar, Dušan

Substantivní kompozita skladu S-(K)-S

In: Šlosar, Dušan. *Česká kompozita diachronně*. Vyd. 1. V Brně: Masarykova univerzita, 1999, pp. 50-52

ISBN 8021020717

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123019>

Access Date: 23. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

9. Substantivní kompozita skladu S-(K)-S

Konkrétní složeniny tohoto skladu, které by byly určitelné jako praslovanské dědictví, nalézt nelze. Ve staré češtině však identifikujeme kompozita tohoto skladu, a to s dvojí sémantikou: kompozita koordinační a subordinační.

Mezi ranými kompozity skladu S-(K)-S jsou složeniny koordinační, slučovací, představující integraci dvou pojmů v jednu substanci, zastoupeny zřídka: např. *kozlojelen*, *laňjelen*, *psovlk*, *smrtholka*, *srnokozel*, *vlkopes*, *vodokrev*, snad sem patří i deetymologizované *hranostaj* a *kuroptva*... (Machek 1957, 143 a 222) a tuto povahu má dále zcela ojedinělé antroponymum *Strachkvas* (Pleskalová 1998) a toponymum *Dědibaby*.

Podle svědectví slovníků ze střední doby (Veleslavín, Komenský, Tomsa) tato epocha počet kompozit našeho skladu téměř nerozmnožila: nepochybně sem patří jen *pantáta* a *panímáma*.

Obrozenská epocha přispěla řadou terminologických kompozit, veskrze umělých: *lososopstruh*, *losokoz*..., mnohdy Klaretovsky deformovaných, jako *kancojel*, *jelokoz*... (Michálek 1989), z nichž se udržel jen *mravkolev*, *lidoop*, a živých chemických názvů jako *sirovodík*, *sirouhlik*... (Hauser 1978). Plně se dále ujaly obrozenské hybridní rusismy *severozápad*, *severovýchod*, *jihozápad*, *jihovýchod*. Antonín Vašek, reflektující stav ze sedmdesátých let minulého století (Vašek 1877, 1878, 1879), kromě údajného polonismu *bohočlověk* a odborného termínu *Indoevropan* neuvádí žádný příklad slučovací složeniny skladu S-K-S. Terminologické potřeby nové češtiny však slučovací typ S-(K)-S výrazně oživují; komponenty jsou jednak názvy prvků a sloučenin: *uhlovodan*, *kyanovodík*, také *uhlohydrát*, *propan-butan*... a názvy hmot: *sklobeton*, *sklolaminát*, *štěrkopísek*..., jednak názvy živočichů: *ptakoještěř*, *ryboještěř*..., rostlin: *hrachočočka*, *řasohouba*... a termíny anatomické: *hlavohruď*, *nosohltan*... Dále sem patří termíny filozofické *časoprostor* a *prostorčas* a etnologické, jako *Baltoslovan*, *Turkotatar*, *Ugrofin*... Specifickou skupinu představují novodobá kompozita pojmenovávající součin fyzikálních hodnot: *ampérhodina*, *kilowatthodina*, *tunokilometr*... Zřídka se objevují nová slučovací kompozita patřící do jiných významových okruhů, jako *kulobrokovnice*.

Teprve v nové češtině byla tedy oživena produktivita kompozit slučovacích, která slouží především terminologickým potřebám. Kompozita skladu S-K-S jsou ovšem jediná, kde v současnosti převažuje čistá kompozice nad

kombinovaným postupem kompozičně derivačním, produktivním v kategoriích ostatních.

Z hlediska formy patří k typu S-K-S i kompozita subordinační, určovací, jejichž první člen determinuje specifikační člen zadní, např. raně staročeské většinou umělé terminologické prvky *Bohomoc, Králemoc, lunosvět, masočrv, vínočrv, vínokořen, vínolist, zrakosvět*, charakteristické pro slovníky Klaretovy, a jen ojedinělé formace uzuální, jako *kolomast* nebo *piedimužik*, dále kalky *vinohrad, zeměžluč, zvěrocesta...* Ve skutečnosti takový substantivní přední člen vyjadřuje statický příznak substance pojmenované členem zadním, a přestože má formu substantivní, zastupuje tu relační desubstantivní adjektivum. Takové útvary patří tedy funkčně ke kompozitům skladu A-K-S.

Projevem této funkce předního členu je skutečnost, že pokud je pojmenováním živé substance, dostává formu posesivního adjektiva: *kuřimor, konipýř, psiehlav...* Běžnější je tato forma u starých toponym jako *Kněžpole, Kněžeháj, Koziehlava, Sěkyřkostel, Sviniehlava, Sviníbrod* (// *Svinobrod, Sviňbrod*), *Uhříněves, Vlčiehory...*, na rozdíl od menšinových struktur s předním členem jiné povahy: *Senopole, Borohrádek...*, který bývá připojen běžným konektem; tato pojmenování slouží oblasti onymické.

Svébytnou skupinu kompozit představuje několik formací se zadním členem *-mistr*; ve většině případů nestojí mezi oběma členy konekt: *drnomistr*, ale *hormistr, chutmistr...*

Ve střední době vzrůstá počet reprezentantů typu s předním členem v podobě posesivního adjektiva odvozeného od jmen zvířat: *čapínůsek, koniklec* (vzniklé restrukturalizací pův. *poniklec*), *kuřínoha, kuřítit, kuřístřevce* (všechny u Tomsy), řidčeji od jmen osob: *mateřídouška* a Komenského moravismus *božímilost*. Slovník Dobrovského, opírající se o spontánní úzus a nereflektující ještě obrozenské terminologické snahy, přináší další kompozita tohoto druhu: *husínůžka, kněžomúd, kozíbrádka, psímor, žabístřevce...*, především tedy pojmenování rostlin. Živý typ se zadním členem *-mistr* je také zastoupen novými formacemi *strážmistr* a *zbrojmistr*.

Odlíšný vztah mezi komponenty skladu S-K-S mají nepočtená sufixální kompozita povahy vlastních jmen (*Konechlumie, Vrchlable...*) a nově i apelativ *středoletí, středopostí, středožimí...*, pojmenovávajících údobí.

Podle svědectví Antonína Vaška (Vašek 1877, 1878, 1879) vznikaly v 19. století i složeniny z jiných komponentů: dočasné kalky *časoslovo, parolod'*, trvalé *citoslovce, zeměkoule, zvěrokruh...*, jakož i dobový neologismus *rodokmen*.

Specifický sufixální typ je rozmnožen o další apelativa: *středocestí, středomoří*.

Typ *stromořadí* a kalk *bohosloví* (druhý ojediněle doložený už ve slovníku Dobrovského) představují živé formace konstituované už za obrození.

V současnosti jsou kompozita určovací početnou vrstvou. Jejich výrazný vzestup počal už za obrození nově vytvořenými útvary jako *hvězdokupa*, *psohlav*, *ptákopysk*, *světoobčan* ... (viz Hauser 1978). V našem století se už běžně skládají základy domácího i cizího původu, což je svědectví o jejich vystupňované produktivitě. Jako zadní členy se uplatňují zvláště často *-technika* (*vzduchotechnika*, *zvukotechnika*, *agrotechnika*...), *-stroj* (*pákoštroj*, *kladkostroj*, *ohňoštroj*, *paroštroj*...). Bez konektu se nadále spojuje zadní člen *-mistr* (*garážmistr*, *lesmistr*, *poštámistr*, *rotámistr*, *sbormistr*, *strojmistr*, *střelmistr*, *traťmistr*, *vozmistr*...). Objevují se i formace z jiných komponentů, jako *čaromoc*, *dřevotříška*, *kalk knihomol*, *silokřivka*, *sítotisk*, *světadíl*, *úhlopříčka*, *vodováha*, *vzducholoď*, *železobeton* ... (viz zejména Helcl 1972).

Zvláště produktivními předními členy jsou však základy přejaté, např.: *auto-* s významem „automobilový“ (*autodílna*, *autodoprava*, *autoolej*, *autosprávkárna*, *autoškola*...), *elektro-* (*elektroléčba*, *elektropošřeba*, *elektrosportěbič*...), *foto-* (*fotobuňka*, *fotočlánek*...) i na místě složeného komponentu **fotograf-* (*fotokopie*), dále *radio-* (*radioamatér*, *radioklub*, *radioopravna*, *radiostanice*), *video-* (*videokavárna*, *videozáznam*...), z domácích je častý *kovo-* (*kovohuť*, *kovoprůmysl*, *kovozemědělec*...).

Díky obrozenskému neologizování jsou dodnes početné terminologické formace se zadním členem *-sloví* (*hláskosloví*, *kmenosloví*, *názvosloví*, *tvarosloví*, *větosloví*...). V současnosti však už tento typ produktivní není, stejně jako typ *sloupořadí*.

Neproduktivní až na ojedinělé výjimky (odborný termín *středoušf*) je dnes také sufixální typ s předním členem *středo-*.

Určovací kompozita formálního skladu S-K-S jsou tedy rovněž produktivní: netýká se to však složenin s předním členem v podobě posesivního derivátu, se zadními členy *-sloví* a *-řadí* a sufixálních kompozit s morfologickou charakteristikou *-f* (n.) vůbec.